

ΤΕΥΧΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ
2018/2

Κ
Ρ
Ι
Σ
Η

ΕΙΔΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ
ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗ
ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

Henryk Grossmann
Θανάσης Γκιούρας
Τέλης Τύμπας
Γιώργος Φαράκλας
Γιώργος Φουρτούνης
Στάθης Ψύλλος

Επιμέλεια-Εισαγωγή
Θοδωρής Δημητράκος, Γιάννης Κοζάτσας

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

Τιμή €9

ΚΡΙΣΗ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ
Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

KRISI
Biannual Scientific Review

Συντακτική επιτροπή
Θοδωρής Δημητράκος
Γιάννης Κοζάτσας
Κώστας Πασσάς

Επιστημονικοί συνεργάτες
Αραγεώργης Άρις, Βλάχου Ελένη, Γκιούρας Θανάσης, Jung Reinhard, Καλτσώνης Δημήτρης, Μαμουλάκη Έλενα, Μανιάτης Γιώργος, Ματθιόπουλος Ευγένιος, Μαυρουδέας Σταύρος, Μπάγκος Παντελής, Μπαλτάς Αριστείδης, Μυλωνάκη Ευγενία, Παπαδάτος Νίκος, Σακελλαρόπουλος Σπύρος, Σταυρίδης Σταύρος, Στεργιόπουλος Κώστας, Φαράκλας Γιώργος, Φουρτούνης Γιώργος, Χολέβα Μαρία, Χρύσης Αλέξανδρος, Ψύλλος Στάθης.

Επικοινωνία
www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας
Γεράσιμος Χολέβας

Σχεδίαση-στοιχειοθέτηση τεύχους
Βασίλης Παπαγεωργίου

Σχεδίαση ιστοσελίδας
Γιάννης Σακελλαρίου

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ
Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ
Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση
Εκδόσεις Τόπος
Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, Τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 4 – 2018/2

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

ISSN 2585-2124

Στον Άρι Αραγεώρη

In Memoriam

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Της σύνταξης7

Εισαγωγή: Μαρξισμός, Επιστήμη και Τεχνολογία9

Άρθρα

**Ο Καρτέσιος και οι Κοινωνικές Καταβολές της
Μηχανιστικής Αντίληψης του Κόσμου27**

Henryk Grossmann

Μετάφραση: Μαριάννα Μπίτσιου

Επιμέλεια μετάφρασης: Θόδωρος Αραμπατζής

Υλισμός και Επιστήμη στον Karl Marx103

Στάθης Ψύλλος

Έμπειρική νοηματοδότηση

Μιά πρόταση για την διαλεκτική γνωσιοθεωρία του Μάρξ119

Γιώργος Φαράκλας

**Ο Ετιέν Μπαλιμπάρ και η αλτουσεριανή
επιστημολογία του μαρξισμού137**

Γιώργος Φουρτούνης

Το Κεφάλαιο του Marx και η 'επιστήμη'165

Θανάσης Γκιούρας

Μαρξισμός, Τεχνολογία και Επιστήμη, Ιστορία:

**Σημειώσεις σε μια υποσημείωση για «ένα βιβλίο που δεν έχει ακόμη γρα-
φτεί»215**

Τέλης Τύμπας

Της σύνταξης

Το παρόν τεύχος της ΚΡΙΣΗΣ είναι το πρώτο ειδικό τεύχος που εκδίδεται και καταπιάνεται με τη γενική προβληματική *Μαρξισμός, Επιστήμη και Τεχνολογία*. Περισσότερα για την εν λόγω προβληματική μπορεί ο αναγνώστης να διαβάσει στην «Εισαγωγή». Εδώ, αρκεί να επισημάνουμε ότι η αναγκαιότητα ύπαρξης αυτού του ειδικού τεύχους έγκειται, κατά τη γνώμη μας, σε δύο σημεία.

Πρώτον, αποτελεί έλλειψη για την ελληνική βιβλιογραφία η απουσία μετάφρασης των κειμένων του Henryk Grossmann για την Καρτεσιανή μηχανοκρατία και κατ' επέκταση για την επιστημονική επανάσταση. Η εργασία του Grossmann, μαζί με εκείνη του Boris Hessen για τον Νεύτωνα, θεωρούνται κλασικά δείγματα της μαρξιστικής ιστοριογραφίας της επιστήμης και της τεχνολογίας. Ενώ το κείμενο του Hessen εκδόθηκε στα ελληνικά οκτώ περίπου χρόνια πριν, κανένα από τα δύο βασικά κείμενα του Grossmann δεν είχε μέχρι σήμερα μεταφραστεί (βλ. «Εισαγωγή»). Στην περιγραφόμενη έλλειψη έρχεται να απαντήσει το παρόν τεύχος, καθώς ένα μεγάλο μέρος του αποτελεί η μετάφραση του κειμένου του «Ο Καρτέσιος και οι Κοινωνικές Καταβολές της Μηχανιστικής Αντίληψης του Κόσμου».

Δεύτερον, εκτιμούμε ότι η συζήτηση και η ανταλλαγή επιχειρημάτων γύρω από τη σχέση μαρξισμού και θεωρίας περί την επιστήμη και την τεχνολογία σε καμία περίπτωση δεν έχει εξαντλήσει τη δυναμική της. Απλούστατα ατόνησε, τόσο διεθνώς όσο και στην Ελλάδα, για λόγους που δεν έχουν να κάνουν με την εξάντληση κάποιων θεωρητικών δυνατοτήτων και είναι σχετικά δύσκολο να περιγραφούν εδώ. Η ουσία είναι πως υπάρχει χώρος, αλλά και ανάγκη, για νηφάλια και εμβριθή συζήτηση γύρω από τα θεωρητικά επίδικα που θέτει η παραπάνω σχέση. Στην ανάγκη αυτή απαντούν τα πέντε πρωτότυπα κείμενα Ελλήνων φιλοσόφων και ιστορικών, τα οποία καταπιάνονται με διάφορες πτυχές της προβληματικής που διαμορφώνεται από τη θεωρητική σύμπτωση του μαρξισμού με τον λόγο περί επιστήμης και τεχνολογίας. Ελπίζουμε ότι τα κείμενα αυτά μπορούν να αποτελέσουν το έναυσμα και για περαιτέρω επεξεργασίες.

Όπως είναι εύκολα κατανοητό, η παρούσα έκδοση χρωστάει πολλά στην εξαιρετική μετάφραση της Μαριάννας Μπίτσιου στο κείμενο του Grossmann. Πρόκειται για ένα κείμενο υψηλών μεταφραστικών απαιτήσεων, στις οποίες η Μαριάννα ανταποκρίθηκε με τον πιο αξιόπαινο τρόπο, έχοντας τη βοήθεια του Θόδωρου Αραμπατζή. Τους ευχαριστούμε και τους δύο για αυτή τη συμβολή. Ευχαριστούμε, ακόμα, τους Θανάση Γκιούρα, Τέλη Τύμπα, Γιώργο Φαράκλα, Γιώργο Φουρτούνη και Στάθη Ψύλλο για τη συμμετοχή τους στο παρόν ειδικό τεύχος.

Τέλος, ο αναγνώστης θα παρατήρησε ήδη πως το τεύχος είναι αφιερωμένο στη μνήμη του Άρι Αραγεώργη, ο οποίος μας άφησε πολύ πρόωρα τον προηγούμενο Αύγουστο. Ο Άρις θεράπευε τη φιλοσοφία των φυσικών και μαθηματικών επιστημών, τόσο σε ερευνητικό όσο και σε διδακτικό επίπεδο, τα τελευταία χρόνια, στον τομέα ΑΚΕΔ της ΣΕΜΦΕ του ΕΜΠ.¹ Υπήρξε ένας άνθρωπος με πολύ πλατιά και βαθιά φιλοσοφική κατάρτιση, την οποία η ταπεινότητα με την οποία πορευόταν,

¹ <http://aked.ntua.gr/arageorgis.html?fbclid=IwAR3lp8rjdLNmPPAHyx2qvxB6EOfmjzjALD0jtx0btFJu2xPKsv2iYxxYc>

δεν την έκαναν ορατή εκ πρώτης όψεως. Παρά το γεγονός ότι δεν είχε ενδώσει στην απαίτηση των καιρών για πληθώρα δημοσιεύσεων, η συμβολή του στη διεθνή βιβλιογραφία θεωρείται από τους ειδικούς πολύ σημαντική.

Ο Άρις ήταν επιστημονικός συνεργάτης του περιοδικού από τη συγκρότησή του. Από την αρχή έσπευσε να μοιραστεί μαζί μας την πείρα του στη σύνταξη και διεύθυνση επιστημονικών περιοδικών, αλλά και να μας προειδοποιήσει για τις κακοτοπιές που ελλοχεύουν σε ένα τέτοιο εγχείρημα. Ακόμα και από το κρεβάτι του νοσοκομείου φρόντιζε να μας κοινοποιεί τον ενθουσιασμό του για την έκδοση των τευχών και την ενθάρρυνσή του για την συνέχιση της προσπάθειας. Για αυτούς τους λόγους, το ελάχιστο που θα μπορούσαμε να κάνουμε, είναι να του αφιερώσουμε το παρόν τεύχος. Αλλά και για έναν άλλο, σημαντικότερο, λόγο: Ο Άρις ήθελε ...«να λέγεται άνθρωπος».

Υλισμός και Επιστήμη στον Karl Marx

Στάθης Ψύλλος*

Περίληψη

Στη σύγχρονη φιλοσοφική βιβλιογραφία, ο υλισμός εκλαμβάνεται ως η μεταφυσική θέση ότι τα πάντα είναι ύλη. Αντίκειται δε στον ιδεαλισμό, σύμφωνα με τον οποίο, ό,τι υπάρχει είναι είτε νοητικές υποστάσεις είτε νοητικές ποιότητες (ιδέες). Πέραν αυτής της «κοσμολογικής» διάστασης, ο υλισμός εκλαμβάνεται ως μια θέση για το νοητικό: οι νοητικές καταστάσεις είναι ταυτόσημες με υλικές (εγκεφαλικές) καταστάσεις. Κατά συνέπεια, ο υλισμός αντιτίθεται τόσο στον ιδεαλισμό τύπου Berkeley ή Hegel όσο και στον δυισμό τύπου Descartes. Ο στόχος αυτής της εργασίας όμως δεν είναι ο υλισμός εν γένει αλλά ο υλισμός του Karl Marx. Υπό ποία έννοια ο Marx υπήρξε ένας υλιστής φιλόσοφος; Εξετάζοντας κυρίως τη σύντομη «μαζικού τύπου» ιστορία του Γαλλικού υλισμού όπως ο Marx την ανασυγκροτεί στην σχετική ενότητα της Αγίας Οικογένειας, αλλά και το σχέδιο του Marx που ονομάστηκε Θέσεις για τον Feuerbach, θα υποστηρίξω ότι ο υλισμός Marx είναι, πάνω από όλα, μια θεώρηση του κόσμου που συνίσταται στην κριτική της μεταφυσικής και στην προάσπιση της επιστημονικής εικόνας του κόσμου.

1. Εισαγωγή

Στη σύγχρονη φιλοσοφική βιβλιογραφία, ο υλισμός εκλαμβάνεται ως η μεταφυσική θέση ότι τα πάντα είναι ύλη. Αντίκειται δε στον ιδεαλισμό, σύμφωνα με τον οποίο, ό,τι υπάρχει είναι είτε νοητικές υποστάσεις είτε νοητικές ποιότητες (ιδέες).¹ Πέραν αυτής της «κοσμολογικής» διάστασης, ο υλισμός εκλαμβάνεται ως μια θέση για το νοητικό: οι νοητικές καταστάσεις είναι ταυτόσημες με υλικές (εγκεφαλικές) καταστάσεις. Κατά συνέπεια, ο υλισμός αντιτίθεται τόσο στον ιδεαλισμό τύπου Berkeley ή Hegel όσο και στον δυισμό τύπου Descartes. Έρχεται δε σε διάφορες μορφές: αναγωγιστικός υλισμός (ή θεωρία ταυτότητας του και εγκεφάλου), μη αναγωγιστικός υλισμός (το νοητικό είναι οντολογικά τμήμα του φυσικού κόσμου, ωστόσο οι νοητικές ιδιότητες δεν ανάγονται σε φυσικές ιδιότητες) και εξαιρετικώς υλισμός (δεν υπάρχουν νοητικά φαινόμενα ή εναλλακτικά, η ορθή θεωρία του νου θα γραφεί με όρους νευρο-επιστήμης και δεν θα διατηρήσει κανένα κατάλοιπο από την ψυχολογία του κοινού νου).

Ο στόχος αυτής της εργασίας όμως δεν είναι ο υλισμός εν γένει αλλά ο υλισμός του Karl Marx. Υπό ποία έννοια ο Marx υπήρξε ένας υλιστής φιλόσοφος; Ως γνωστόν, οι αναφορές του Marx στον υλισμό είναι πενιχρές και αποσπασματικές. Συνήθως επικρίνει κάποιες μορφές του υλισμού («προγενέστερος», «αφηρημένος», «παραδοσιακός», «τραχύς») χωρίς να μας λέει με ακρίβεια τι διαχωρίζει τον

* Ο Στάθης Ψύλλος είναι καθηγητής φιλοσοφίας της επιστήμης και μεταφυσικής στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

1 Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Εγελιανός ιδεαλισμός μπορεί να μην αρνείται την ύλη αλλά την ανάγει στην σκέψη.

υλισμό που αυτός ασπάζεται από τους λοιπούς. Στο αδημοσίευτο χειρόγραφο που έγινε γνωστό ως *Θέσεις για τον Feuerbach*, ο Marx κάνει κριτική στον «προγενέστερο υλισμό» αλλά δεν διατυπώνει μια θέση για το πώς εννοεί ο ίδιος τον υλισμό.²

Ας σημειωθεί ότι ο «ιστορικός υλισμός» δεν είναι μια έκφραση που χρησιμοποιεί ο ίδιος ο Marx. Οι συναφείς εκφράσεις που χρησιμοποιούν ο Marx και ο Engels στο χειρόγραφο του 1845 που ονομάστηκε από τους επιμελητές του *Γερμανική Ιδεολογία*, είναι «υλιστική [materialistische] βάση» της συγγραφής της ιστορίας [Marx 1845β: 42] και «υλιστικά στοιχεία» της ιστορίας [Marx 1845β: 62]. Αλλά το πλαίσιο κάνει φανερό ότι αναφέρονται στις υλικές συνθήκες και όχι στον υλισμό. Συνεπώς είναι μάλλον ορθότερο να μιλήσουμε για μια 'υλική σύλληψη της ιστορίας', η οποία όμως δεν είναι εμφανώς υλιστική.³ Ανακαλέστε την περίφημη σύνοψη του Marx στην εισαγωγή της *Συμβολής στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*: «Ο τρόπος παραγωγής των συνθηκών της υλικής ζωής καθορίζει τη γενική διαδικασία της κοινωνικής, πολιτικής και διανοητικής ζωής. Δεν είναι η συνείδηση που καθορίζει την ύπαρξη των ανθρώπων, αλλά η κοινωνική τους ύπαρξη καθορίζει τη συνείδησή τους» (Marx 1859: 263). Η θέση αυτή, που αποτελεί τον πυρήνα της υλικής σύλληψης της ιστορίας, είναι συμβατή με τον υλισμό αλλά δεν έπεται από αυτόν.⁴

Θα υποστηρίξω ότι ο Marx όντως υπήρξε ένας υλιστής φιλόσοφος. Όμως θα επιχειρηματολογήσω ότι ο υλισμός του είναι, πάνω από όλα, μια θεώρηση του κόσμου που συνίσταται στην κριτική της μεταφυσικής και στην προάσπιση της επιστημονικής εικόνας του κόσμου.⁵

2. Μια «μαζικού τύπου» ιστορία του Γαλλικού υλισμού

Για να κατανοήσουμε την σχέση του Marx με τον υλισμό είναι σημαντικό να σταθούμε στην σύντομη «μαζικού τύπου»⁶ ιστορία του Γαλλικού υλισμού όπως ο Marx την ανασυγκροτεί στην σχετική ενότητα της *Αγίας Οικογένειας*. Η *Αγία Οικογένεια ή Κριτική της Κριτικής Κριτικής: Εναντίον του Bruno Bauer και Σια*, που ολοκληρώθηκε το Σεπτέμβριο του 1844 και δημοσιεύτηκε το 1845, είναι ένα κατ'εξοχήν φιλοσοφικό κείμενο που σχεδιάστηκε από κοινού από τον Marx και τον Ένγκελς αλλά γράφτηκε ως επί το πλείστον από τον Marx (στο βιβλίο αναφέρεται

2 Για μια εκτενέστερη συζήτηση του θέματος, δείτε Wood 1981: κεφάλαιο 11.

3 Για το χειρόγραφο των Marx και Engels που αποτέλεσε το κεφάλαιο I. Feuerbach της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, δείτε το Terrell Carver & Daniel Blank 2014α. Για την ιστορία της δημιουργίας του βιβλίου που αποκλήθηκε *Γερμανική Ιδεολογία*, δείτε το Terrell Carver & Daniel Blank 2014β.

4 Για μια διεξοδική συζήτηση της σχέσης μεταξύ «ιστορικού υλισμού» και φιλοσοφικού υλισμού, δείτε W. A. Suchting 1986, κεφάλαιο 2.

5 Όλες οι παραπομπές στα έργα του Marx είναι στο Karl Marx & Frederick Engels Collected Works, που εκδόθηκαν από κοινού από τους οίκους Lawrence & Wishart (Λονδίνο), International Publishers (Νέα Υόρκη) και Progress Publishers (Μόσχα). Όλες οι αποδόσεις χωρίων στα ελληνικά είναι δικές μου.

6 Η έκφραση «μαζικού τύπου» χρησιμοποιήθηκε από τον Bauer και τους οπαδούς της Κριτικής κριτικής για να επικρίνουν και να ειρωνευτούν μια προσέγγιση στην πραγματικότητα και στην ιστορία που προτάσσει τις υλικές συνθήκες έναντι των πνευματικών. Ο Marx ιδιοποιήθηκε την φράση «μαζικού τύπου» (ή «κοσμική») για να περιγράψει την δική του προσέγγιση στην ιστορία.

ο συγγραφέας του κάθε κεφαλαίου). Ήδη από τις πρώτες αράδες του προλόγου, ο Marx εκφράζει την αντίθεσή του στον ιδεαλισμό στη βάση του ότι υποκαθιστά τον πραγματικό άνθρωπο με το πνεύμα και την αυτο-συνειδησία.⁷

Η ολιγοσέλιδη ενότητα «Η κριτική μάχη εναντίον του Γαλλικού υλισμού» αποτελεί ίσως την εκτενέστερη ενασχόληση του Marx με τον υλισμό (Marx 1845: 124-133). Δεν χωρά αμφιβολία ότι ο Marx θεωρεί την υπό διαμόρφωση σκέψη του ως εγγραφόμενη στην Γαλλική υλιστική παράδοση του 18^{ου} αιώνα. Αλλά τι ξεχωρίζει από αυτήν την παράδοση; Όχι τον υλισμό ως μεταφυσική θέση, αλλά την συνυφασμένη με τον Γαλλικό υλισμό *κριτική* στην μεταφυσική και ειδικότερα στην μεταφυσική των Descartes, Malebranche, Spinoza και Leibniz (Marx 1845: 125). Εκλαμβάνει δε τον υλισμό του Ludwig Feuerbach ως εντασσόμενο στην ίδια παράδοση και συγκεκριμένα ως κριτική της μεταφυσικής του γερμανικού ιδεαλισμού. Η μεταφυσική για τον Marx συγκροτείται από αφαιρέσεις αποκομμένες από την πραγματικότητα (1845, 135). Στην κριτική που κάνει στον Bauer, για παράδειγμα, ο Marx επισημαίνει ότι αν και ο Bauer επικρίνει την κατηγορία της Υπόστασης, στην ουσία αυτό που επικρίνει δεν είναι η Υπόσταση ως μεταφυσική οπτασία αλλά ο «καθημερινός πυρήνας» της Υπόστασης, δηλ. η φύση: «Η φύση αμφοτέρως ως υπάρχουσα εκτός του ανθρώπου και ως ανθρώπινη φύση» (Marx 1845: 141). Συνεπώς, ο Bauer, κατά Marx, με το να αφαιρεί την υπόσταση από κάθε πεδίο δεν αναγνωρίζει ένα ον ανεξάρτητο από την σκέψη και ένα αντικείμενο διακριτό από το υποκείμενο.

Στην σύντομη ιστορία του Γαλλικού Υλισμού, ο Marx διακρίνει δύο εννοιολογικούς και ιστορικούς πυλώνες. Ο ένας ανάγεται στον René Descartes και ο άλλος στον John Locke. Ο *πρώτος πυλώνας* αποτελεί τον μηχανικό υλισμό. Ο μηχανικός υλισμός, αν και βασισμένος στον Descartes, δεν συνιστά μια αμιγώς μεταφυσική προσέγγιση ακριβώς γιατί «συγχωνεύεται με την καθ' εαυτό Γαλλική φυσική επιστήμη» (Marx 1845: 125). Κατά τον Marx ο μηχανικός Γαλλικός υλισμός «υιοθέτησε την φυσική του Descartes σε αντίθεση με την μεταφυσική του». Αυτό έγινε δυνατό επειδή, κατά τον Marx, ο ίδιος ο Descartes διαχώρισε την φυσική του από την μεταφυσική του. Ενώ η δεύτερη θέτει δύο υποστάσεις και βγάζει τους νόες εκτός φυσικού κόσμου, η πρώτη εκλαμβάνει τον κόσμο αμιγώς ως ύλη σε κίνηση.

Το θέμα εδώ δεν είναι τόσο το εάν ο Marx διαβάζει ορθά τον Descartes. Όπως θα δούμε παρακάτω, η Μαρξική σύντομη «μαζικού τύπου» ιστορία του Γαλλικού υλισμού έχει σοβαρά προβλήματα ακρίβειας και ερμηνείας. Το κύριο θέμα είναι τι *επιλέγει* ο Marx να αναδείξει από την ιστορία του Γαλλικού υλισμού. Γιατί αυτό καθορίζει, εν πολλοίς, το πώς αντιλαμβάνεται την δική του θέση εντός του υλιστικού προτάγματος. Για τον Marx αυτό που χαρακτηρίζει τον πρώτο πυλώνα του Γαλλικού υλισμού είναι η επιστημονική στάση και ειδικότερα η υπαγωγή των μεταφυσικών ερωτημάτων σε επιστημονικά. Συγκεκριμένα ο Marx επισημαίνει ότι ο Καρτεσιανός δυισμός δίνει την θέση του (μέσω του έργου των Le Roy (Regious), La Mettrie και Cabanis) στον μονισμό σύμφωνα με τον οποίο η ψυχή (πνεύμα/νους) είναι απλώς ένας τρόπος του σώματος και οι ιδέες είναι απλώς μηχανικές

7 Για μια γενική αποτίμηση της σχέσης του Marx με τους Νέους Εγγελιανούς, δείτε το David McLellan 1969.

κινήσεις. Η ανάδειξη του ενσώματου των νοητικών διεργασιών και η υπαγωγή της μελέτης τους στην επιστημονική μελέτη του σώματος είναι η κορωνίδα του πρώτου πυλώνα.

Συνεπώς, η κριτική στην θεωρησιακή μεταφυσική (που ως τέτοια είναι αποκομμένη από την επιστήμη) είναι συγκροτητικό στοιχείο του υλισμού, όπως τον ανασυγκροτεί ο Marx. Όπως, ο Marx αναγνωρίζει ένα θετικό και εγκόσμιο ρόλο στην μεταφυσική του δεκάτου εβδόμου αιώνα: κατέστησε δυνατή την παραγωγή νέας επιστημονικής γνώσης στα μαθηματικά, στην φυσική «και άλλες ακριβείς επιστήμες» (1845, 126). Όμως για τον Marx η παραγωγή νέας γνώσης —που χαρακτηρίζει τις επιστήμες— οφείλεται περισσότερο στο ότι οι μεταφυσικές προσεγγίσεις του δεκάτου εβδόμου αιώνα εμπεριείχαν εντός αυτών επιστημονικές θεωρίες. Το δέκατο όγδοο αιώνα, οι «θετικές επιστήμες» αποκόπηκαν από την μεταφυσική και έγιναν «ανεξάρτητες». Αυτό, επομένως, που απέμεινε στην μεταφυσική είναι «οντότητες της σκέψης και των ουρανών». Όπως είπε: «η μεταφυσική κατέστη αναϊμική» (Marx 1845, 126).

Αναδεικνύοντας τον ρόλο της αμφιβολίας στην κριτική της μεταφυσικής, ο Marx επιλέγει να εξάρει τον ρόλο του Pierre Bayle στην εδραίωση του υλισμού. Κατά τον Marx, ο σκεπτικισμός του Bayle αποσάθρωσε τα θεμέλια των μεταφυσικών εικασιών και ανέδειξε και επέκρινε την θεολογική θεμελίωση της μεταφυσικής. Το κλειδί, όμως, για την νέα υλιστική προσέγγιση δεν βρίσκεται στην αμφιβολία αλλά στην θεμελίωση της επιστημονικής γνώσης του κόσμου. Ο υλισμός αναδεικνύεται ως ένα «θετικό, αντι-μεταφυσικό σύστημα» στο πλαίσιο του αγγλικού εμπειρισμού και ειδικότερα του Locke, του Francis Bacon και του Thomas Hobbes (Marx 1845: 127).

Αυτό που χαρακτηρίζει το έργο του Bacon, κατά τον Marx, είναι η θέση ότι «ολάκερη η επιστήμη βασίζεται στην εμπειρία και συνίσταται στην υποβολή των δεδομένων που παρέχονται από τις αισθήσεις σε μια ορθολογική μέθοδο έρευνας» (Marx 1845:128). Οι βασικές μορφές αυτής της μεθόδου είναι «η επαγωγή, η ανάλυση, η σύγκριση, η παρατήρηση, το πείραμα». Η νέα γνώση, λοιπόν, απαιτεί μια νέα μέθοδο. Η μεταφυσική εξοβελίζεται και η φυσική φιλοσοφία την αντικαθιστά. Η γνώση έχει ως βάση την εμπειρία των αισθήσεων αλλά συγκροτείται ως τέτοια μέσω της κατάλληλης μεθόδου. Ο Μπεϊκονιανός υλισμός, κατά τον Marx, συστηματοποιείται από τον Hobbes, ο οποίος όχι μόνο ανάγει τα πάντα (ακόμα και την σκέψη) σε ύλη σε κίνηση αλλά γεωμετρικοποιεί και μαθηματικοποιεί την κίνηση. Για να υπερβεί τον άσαρκο, μισανθρωπικό ιδεαλισμό, ο Χομπσιανός υλισμός γίνεται ο ίδιος «μισανθρωπικός» και «ασκητικός». Τα ανθρώπινα πάθη καθίστανται μηχανικές κινήσεις. Ο άνθρωπος υπόκειται στους ίδιους νόμους με την φύση.

Ο Marx εξάρει τον Hobbes γιατί αποκόβει τον υλισμό από τον θεϊσμό. Όπως ο Bacon έτσι και ο Hobbes υπέθεσε ότι όλη η γνώση πηγάζει από την εμπειρία. Ήταν ο Locke, όμως που εδραίωσε αυτήν την θέση. Ο εμπειρισμός του Locke, σύμφωνα με τον Marx, συνάντησε ευήκοα ώτα στην Γαλλία. Ο Étienne Bonnot de Condillac, βασισμένος στην αισθησιοκρατία του Locke επέκρινε την μεταφυσική ως αποτέλεσμα της φαντασίας και της θεολογικής προκατάληψης (Marx 1845: 129).

Αν και οι αναφορές στον Locke είναι πενιχρές, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ένα στοιχείο της σκέψης του Locke που μάλλον εντυπωσίασε τον Marx είναι η υπόθεση της σκεπτόμενης ύλης. Ως γνωστόν, ο Locke άφησε ανοικτό το ενδεχόμενο η ίδια η ύλη να έχει την ιδιότητα της σκέψης. Στο *Essay Concerning Human Understanding*, ο Locke επεσήμανε ότι όπως είναι δυνατόν να συλλάβουμε την καρτεσιανή υπόθεση ότι η σκέψη είναι ιδιότητα μιας άυλης υπόστασης, μπορούμε επίσης να συλλάβουμε την εναλλακτική ότι ο Θεός μπορεί να επιπροσθέσει απ' ευθείας στην ύλη την ιδιότητα της σκέψης. Οι περισσότεροι εκφραστές του Γαλλικού υλισμού του δεκάτου ογδόου αιώνα ασπάστηκαν την εναλλακτική (αφήνοντας εκτός τον Θεό) με το να αποδεχτούν ότι η σκέψη είναι ιδιότητα της ύλης. Ο Julien Offray de La Mettrie, για παράδειγμα, τόνισε ότι η ψυχή δεν είναι τίποτα άλλο από το τμήμα της ύλης που σκέφτεται. Ο δε Dennis Diderot ανακοίνωνε: «οπουδήποτε διαβάω ψυχή, το αντικαθιστώ με άνθρωπος ή ζώον».⁸

Η θέση της σκεπτόμενης ύλης, δηλαδή η άρνηση μιας δεύτερης άυλης υπόστασης που αποτελεί την έδρα του νοητικού είναι σαφώς εντός του υλισμού του Marx. Ο υλισμός ως μονισμός ή αντι-δουισμός είναι, σύμφωνα με την Μαρξική σύντομη «μαζικού τύπου» ιστορία του Γαλλικού υλισμού, το «φυσικό τέκνο της Μεγάλης Βρετανίας» (Marx 1845: 127). Τον αποδίδει δε στον σχολαστικό φιλόσοφο Duns Scotus, ο οποίος κατά τον Marx, ήγειρε το θέμα εάν ήταν αδύνατον η ύλη να σκέφτεται.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η κριτική στην μεταφυσική, κατά τον Marx, καθιστά τον νομιναλισμό «την πρώτη μορφή του υλισμού» (1845, 127). Είναι ενδιαφέρον ότι αν μπορεί να αποδοθεί με βεβαιότητα μια φιλοσοφική θέση στον Marx την περίοδο αυτή, η θέση αυτή είναι ο νομιναλισμός: ό,τι υπάρχει είναι συγκεκριμένο/ καθ' έκαστον ον. Ο Marx αφιερώνει αρκετές σελίδες από την *Αγία Οικογένεια* σε μια επισταμένη —και αρκετά επίκαιρη— κριτική του ρεαλισμού για τα καθόλου όντα (universals). Αφορμή γι' αυτή την κριτική αποτελεί ένα άρθρο του νεο-Εγγελιανού Franz Zychlin von Zychlinski που έγραψε με το ψευδώνυμο Szeliga. Κατά τον Marx, το λάθος του ρεαλισμού είναι η υποστασιοποίηση και η υποτιθέμενη ύπαρξη των καθόλου όντων ανεξάρτητα από το νου. Η γενική ιδέα ΦΡΟΥΤΟ, λέει ο Marx σχηματίζεται από την παρατήρηση μήλων, αχλαδιών, φραουλών, αμυγδάλων κλπ. Αλλά από αυτό δεν έπεται ότι η αφηρημένη ιδέα ΦΡΟΥΤΟ, η οποία προέρχεται από πραγματικά φρούτα, «είναι μια οντότητα που υπάρχει εκτός εμού» και αποτελεί «την αληθή ουσία» των μήλων των αχλαδιών κλπ. (Marx 1845: 58). Η θεωρησιακή φιλοσοφία συλλαμβάνει τις αισθητές διαφορές μεταξύ των διαφόρων φρούτων ως «μη ουσιώδεις και άσχετες». Βλέπει στο μήλο το ίδιο όπως σε ένα αχλάδι και ένα αμύγδαλο, δηλ. το ΦΡΟΥΤΟ. Είναι φανερό ότι ο Marx έχει κατά νου το καθόλου ον ως το εν παρά τα πολλά. Στα χέρια της θεωρησιακής φιλοσοφίας τα πραγματικά όντα είναι απλώς εκφάνσεις ή πραγματώσεις του ενός καθόλου όντος. Τα δημιουργήματα του νου —οι γενικές ιδέες— εκλαμβάνονται ως τα πραγματικά όντα. Στην πραγματικότητα όμως δεν είναι τίποτα άλλο από μεταφυσικές αφαιρέσεις

8 Για μια εξαιρετική συζήτηση του εν λόγω θέματος, δείτε Charles Wolfe 2016. Το παράθεμα είναι στην σελίδα 52.

που κάνουν τις συνήθεις ποιότητες των συγκεκριμένων αντικειμένων να μοιάζουν αυθύπαρκτες και καθοριστικές της φύσης τους. Όμως τα συγκεκριμένα πράγματα είναι και τα μόνα που όντως πραγματικά υπάρχουν.

Σύμφωνα με την σύντομη «μαζικού τύπου» ιστορία του πρώτου πυλώνα του Γαλλικού υλισμού, ο υλισμός είναι μείγμα των δύο παραδόσεων (του Γαλλικού μηχανικού υλισμού και του βρετανικού εμπειρισμού). Ο υλισμός συγκροτείται ως μια αντι-μεταφυσική θέση που στην θέση της μεταφυσικής θέτει την επιστήμη και την επιστημονική γνώση. Ασπάζεται τη θέση ότι η γνώση και το νόημα εκκινούν από την εμπειρία. Προκρίνει την επιστημονική κατανόηση της υλικής (δηλαδή σωματικής) βάσης των νοητικών φαινομένων και αρνείται μια δυιστική προσέγγιση του νου. Αυτός ο υλισμός όμως, στην ακραία εξαιρετική του μορφή, επικρίνεται από τον Marx ως μισανθρωπικός και ασκητικός.

Ο *δεύτερος πυλώνας* του Γαλλικού υλισμού —που αν και εκκινεί από τον Locke «είναι κυρίως Γαλλικό δημιούργημα» (Marx 1845: 125)— στην ουσία συμπληρώνει τον πρώτο με το να του παρέχει ανθρώπινο πρόσωπο. Χωρίς να αρνείται τον πρώτο πυλώνα, επεκτείνει τον υλισμό έτσι ώστε να είναι συμβατός με το γεγονός ότι ο άνθρωπος είναι κοινωνικό ον που ζει εντός αξιακών και ηθικών πλαισίων. Αυτός ο πυλώνας, λέει ο Marx, «οδηγεί ευθέως στον σοσιαλισμό» (Marx 1845: 125). Εδώ ο Marx αντλεί από τους υλιστές φιλοσόφους του διαφωτισμού και ειδικότερα από τους Diderot, Helvetius και d' Holbach μια θεωρία για την υλική βάση την ηθικότητας και της κοινωνικότητας. Η προσέγγισή του είναι ακόμα πιο αδρή σε σχέση με τον πρώτο πυλώνα. Συνίσταται περισσότερο στο να δείξει πώς υλιστές φιλόσοφοι, δηλαδή φιλόσοφοι που ασπάζονται τον πρώτο πυλώνα, εξηγούν την ηθικότητα και την κοινωνικότητα. Στον Claude Adrien Helvetius, για παράδειγμα, βρίσκει την ιδέα ότι η ηθικότητα έχει την βάση στην αυτο-εκτίμηση και το ορθώς νοούμενο προσωπικό συμφέρον. Πώς αυτή η ιδέα όμως είναι συνδεδεμένη «με τον κομμουνισμό και τον σοσιαλισμό»; (Marx 1845: 130) «Εάν το ορθώς νοούμενο συμφέρον είναι η αρχή όλης της ηθικότητας, το ιδιωτικό συμφέρον κάθε ανθρώπου πρέπει να καταστεί συμπίπτον με το συμφέρον της ανθρωπότητας». Ή: «Εάν ο άνθρωπος είναι κοινωνικός εκ φύσεως, θα αναπτύξει την αληθή του φύση μόνο εντός της κοινωνίας, και η δύναμη της φύσης του πρέπει να μετράται όχι με την δύναμη του κάθε ατόμου αλλά με την δύναμη της κοινωνίας» (Marx 1845: 131).

Σημειώστε ότι οι δύο πυλώνες του υλισμού δεν σχετίζονται λογικά ή εννοιολογικά μεταξύ τους. Είναι ανεξάρτητοι. Κάποιος θα μπορούσε να δεχτεί τον ένα χωρίς να δεσμευτεί στον άλλο. Αυτό που τους συνδέει στην σκέψη του Marx, είναι από τη μία πλευρά ένας *ιστορικός δεσμός*, δηλ. το γεγονός ότι έχουν γίνει αποδεκτοί από αυτο-αποκαλούμενους υλιστές φιλοσόφους και από την άλλη πλευρά ένα *αίτημα*, δηλ. το αίτημα του Marx να εγγραφεί σε μια παράδοση που έχει ως πυρήνα την αποδοχή δύο θέσεων: την κριτική της μεταφυσικής και την υλική βάση της νοητικότητας/ηθικότητας/κοινωνικότητας.

Η παράδοση αυτή βρίσκει την πιο καθαρή μορφή της στον υλιστή φιλόσοφο Paul-Henri Thiry, γνωστό ως βαρώνο D' Holbach, ο οποίος το 1770 δημοσίευσε το έργο του *Το σύστημα του κόσμου: Οι Νόμοι του ηθικού και του φυσικού κόσμου*, υπό το όνομα του Jean-Baptiste de Mirabaud, του πριν ενός έτους θανόντος

γραμματέα της Γαλλικής Ακαδημίας. Στο εν λόγω έργο ο Holbach επιχειρήσει να διατυπώσει μια ενιαία υλιστική θεώρηση του κόσμου που συμπεριλαμβάνει τόσο τη φύση όσο και την ηθική και την κοινωνία. Αρνούμενος την ύπαρξη της ψυχής ή του πνεύματος ως διακριτής και ανεξάρτητης υπόστασης, ο Holbach υποστήριξε τη θέση ότι τα νοητικά φαινόμενα είναι υλικά και σωματικά: η ψυχή είναι ταυτόσημη με το σώμα (Holbach 1770/2001: 53). Επέκρινε δε τον δυισμό υποστάσεων ως μια αντι-επιστημονική υπόθεση η οποία στερείται εμπειρικής στήριξης. Οι μεταφυσικοί φιλόσοφοι που μιλούν για πνεύμα ή ψυχή, επισημαίνει ο Holbach, θέτουν μια «απόκρυφη δύναμη». Αν και φαντάζονται ότι αυτή η απόκρυφη δύναμη εξηγεί «απόκρυφες ποιότητες και πράξεις», στην πράξη δεν εξηγεί τίποτα απολύτως (Holbach 1770/2001: 56). Η κριτική της μεταφυσικής ως κενής περιεχομένου από τον Holbach, συνυφαίνεται με την απόρριψη της *a priori* γνώσης του κόσμου. Η βασική του θέση είναι η φυσιοκρατία (νατουραλισμός). Την εξέφρασε ως εξής: «Ο άνθρωπος είναι έργο της φύσης. Υπάρχει εντός της φύσης, Υπόκειται στους νόμους της. Δεν δύναται να αποκόψει τον εαυτό του από αυτούς. Ούτε μπορεί να αποσπαστεί από αυτούς ακόμα και στην σκέψη». Οτιδήποτε υπερφυσικό αποτελεί μια χίμαιρα: «Δεν υπάρχει τίποτα εκτός από την Φύση, η οποία περιέχει όλα τα όντα». Όντας υλιστής, ο Holbach ασπάζεται τη θέση ότι το σύμπαν εμπεριέχει μόνο ύλη σε κίνηση (Holbach 1770/2001: 15). Η διάκριση μεταξύ του φυσικού και του ηθικού ανθρώπου, δηλαδή, η διάκριση μεταξύ του ανθρώπου ως υλικού αντικειμένου και του ανθρώπου ως πράττοντος υποκειμένου, είναι καταχρηστική. Ο άνθρωπος είναι ένα αμιγώς φυσικό ον: «ο ηθικός άνθρωπος δεν είναι τίποτα άλλο από το φυσικό ον σκοπούμενο υπό μια οπτική γωνία, δηλ. σε σχέση με κάποιους από τους τρόπους δράσης του, που προκύπτουν από την ιδιάζουσα σύστασή του» (Holbach 1770/2001: 10). Αλλά τόσο η σύσταση όσο και οι τρόποι δράσης του ανθρώπου είναι, κατά τον Holbach, τα αποτελέσματα, τα αναγκαία επακόλουθα του ιδιάζοντος μηχανισμού που συνιστά τον άνθρωπο. Η ηθικότητα, κατά τον Holbach, βασίζεται σε υλικές και σωματικές προδιαθέσεις του ανθρώπου.

Κατά τον Marx, ο Holbach συνδύασε τους δύο πυλώνες του Γαλλικού υλισμού αφού «το φυσικό μέρος του *Système de la nature* του Holbach είναι επίσης το αποτέλεσμα του συνδυασμού του Γαλλικού και του Αγγλικού υλισμού, ενώ το ηθικό τμήμα βασίζεται ουσιαστικά στην ηθική θεωρία του Helvétius» (Marx 1845: 130).

Ποια θεωρεί ο Marx ότι είναι η συμβολή του στη σύντομη «μαζικού τύπου» ιστορία του Γαλλικού υλισμού; Όπως επισημαίνει, η κριτική στην μεταφυσική από τον γαλλικό υλισμό του 18^{ου} αιώνα είναι ευρέως γνωστή μέσω «προσφάτων γαλλικών ιστοριών της φιλοσοφίας» (1845: 132). Αυτό που ο Marx θεωρεί ότι προσθέτει είναι η ανάδειξη της σχέσης μεταξύ του υλισμού του 18^{ου} αιώνα και του Γαλλικού και Αγγλικού κομμουνισμού. Προσθέτει όμως ότι αυτή η σχέση χρήζει ακόμη ενδελεχούς διερεύνησης. Σε αυτή τη φάση ο Marx απλώς επισημαίνει ότι ο υλισμός αποτελεί την «λογική βάση του κομμουνισμού» (Marx 1845: 131).⁹

9 Στην Αγία Οικογένεια ο Marx δεν ξεκαθαρίζει τι εννοεί με τον όρο «κομμουνισμός». Στα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα* της ίδιας περιόδου επισημαίνει ότι ο κομμουνισμός είναι «η θετική υπέρβαση της ατομικής ιδιοκτησίας ως αυτο-αλλοτριώσης, και επομένως ως η πραγματική ιδιοποίηση της ανθρώπινης ουσίας από, και για, τον άνθρωπο». Θεωρεί δε ότι ο κομμουνισμός, «ως πλήρως αναπτυγμένος νατουραλισμός,

3. Η αναζήτηση της μεθόδου

Ο Marx, φυσικά, δεν είναι ιστορικός της φιλοσοφίας. Το κείμενο «Η κριτική μάχη εναντίον του Γαλλικού υλισμού» εμπεριέχει λάθη. Για παράδειγμα, ο Marx χαρακτηρίζει τον Duns Scotus ως νομιναλιστή. Από την σύντομη «μαζικού τύπου» ιστορία του Γαλλικού υλισμού απουσιάζει πλήρως ο Spinoza. Η ανάγνωση του Descartes είναι προβληματική. Για παράδειγμα, ο Marx αναφέρει ότι «[σ]την Φυσική του ο Descartes έχει αποδώσει μια δημιουργική αυθόρμητη δύναμη στην ύλη και συνέλαβε τις μηχανικές κινήσεις ως εκδήλωση της ζωτικής της δράσης» (1845: 125). Όπως παρατηρεί ο ιστορικός του Υλισμού Olivie-Rene Bloch (1977), είναι μάλλον απίθανο ο Marx πράγματι να μελέτησε τα πρωτότυπα κείμενα των Descartes, La Mettrie, Bacon, Hobbes, Locke και λοιπών. Επισημαίνει δε ότι η πηγή του Marx ήταν ο Charles Renouvier και το *Εγχειρίδιο της Νεότερης Φιλοσοφίας* που εξεδόθη το 1842.

Αφού δεν θα μάθει κανείς ιστορία της φιλοσοφίας διαβάζοντας τη σύντομη «μαζικού τύπου» ιστορία του Γαλλικού υλισμού, ποια είναι η σημασία της αφήγησης του Marx; Αυτή, όπως επεσήμανα ήδη, βρίσκεται στο τι επιλέγει ο Marx να ενσωματώσει στον Υλισμό κατά τα χρόνια της δικής του φιλοσοφικής συγκρότησης και άρα της διαμόρφωσης του δικού του υλισμού. Αν ο δεύτερος πυλώνας, όπως τον αντιλαμβάνεται ο Marx, συνίσταται στην ανάδειξη της υλικής βάσης της νοητικότητας/κοινωνικότητας/ηθικότητας, ο πρώτος πυλώνας, όπως τον αντιλαμβάνεται ο Marx, συνίσταται στην επιστήμη και την μέθοδό της. Ειδικότερα, συνίσταται στην αποδοχή της επιστημονικής μεθόδου ως της έσχατης πηγής της γνώσης για τον κόσμο. Ο Marx emphaticά αρνείται την δυνατότητα a priori γνώσης. Ο υλισμός του Marx συνυφάνεται με την άρνηση του αντι-νομιναλισμού στη βάση μια κριτικής στην υποστασιοποίηση των καθόλου όντων. Ο υλισμός του Marx είναι κατ' εξοχήν μια κριτική στην Μεταφυσική (σε όλες της τις εκφάνσεις) υπό την οπτική γωνία της εμπειρικής (αλλά όχι αντι-θεωρητικής) προσέγγισης της πραγματικότητας.

Σε ένα γόνιμο απόσπασμα της *Αγίας Οικογένειας* ο Marx ειρωνεύεται τον Bauer για την ρήση του «Όλος ο σεβασμός για την φυσική επιστήμη!». Κατά τον Marx, ο Bauer «ξεφορτώνεται ολόκληρη την φυσική επιστήμη και την βιομηχανία απλώς με το να δηλώνει το σεβασμό του σε αυτές» (Marx 1845:149-150). Η επιστήμη και η βιομηχανία [τεχνολογία;] συνιστούν για τον Marx την θεωρητική και πρακτική σχέση του ανθρώπου με την φύση. Η κατανόηση της ιστορίας, επισημαίνει, δεν μπορεί να γίνει δυνατή αν δεν γίνει κατανοητή η σχέση του ανθρώπου με τη φύση. Το να διαχωρίσεις την ιστορία από την φυσική επιστήμη και την βιομηχανία είναι τόσο λάθος όσο το να διαχωρίζεις την σκέψη από τις αισθήσεις και την ψυχή από το σώμα. Αποτελεί αποκοπή από τον κόσμο. Σε μια αποστροφή που παραπέμπει στην «υλική σύλληψη της ιστορίας», ο Marx επισημαίνει ότι η αποκοπή της ιστορίας από την επιστήμη και τη βιομηχανία βλέπει την απαρχή της ιστορίας όχι στην «υλική παραγωγή στη γη» αλλά στα «ατμώδη σύννεφα στον

ισοδυναμεί με τον ανθρωπισμό, και ως πλήρως αναπτυγμένος ανθρωπισμός, ισοδυναμεί με τον νατουραλισμό» (Marx 1844:296). Επομένως στην περίοδο της διαμόρφωσης του υλισμού του ο Marx θεωρεί τον κομμουνισμό ως ένα βαθιά ανθρωπιστικό πρόταγμα.

ουρανό» (Marx 1845: 150). Από αυτό έπεται ότι η «υλική σύλληψη της ιστορίας» είναι υλιστική κατ' αναλογία. Όπως ο υλισμός βρίσκει την βάση της σκέψης στην ύλη έτσι και η «υλική σύλληψη της ιστορίας» βρίσκει την βάση της ιστορίας στην «υλική παραγωγή» και άρα, εν τέλει, στην επιστήμη και την βιομηχανία.

Την εποχή που ο Marx διαμορφώνει την δική του υλιστική προσέγγιση, στους κύκλους της αριστερής διανόησης στην Γερμανία κυριαρχεί ο Feuerbach. Ο Marx είναι και αυτός Φοϊερμπαχιστής. Στην *Αγία Οικογένεια*, εξάρει τον Feuerbach επειδή στην επίθεση που έκανε στον Hegel, «αντιπαρέβαλε την νηφάλια φιλοσοφία στην άγρια εικασία» (Marx 1845: 125). Ο Feuerbach είναι ο «αντιπρόσωπος του υλισμού ταυτισμένου με τον ανθρωπισμό στο θεωρητικό πεδίο» (Marx 1845: 125). Προσέφερε, κατά τον Marx, μια κριτική όλης της μεταφυσικής, θέτοντας «τον πραγματικό άνθρωπο στη βάση της φύσης» (Marx 1845: 139).

Η *Ουσία του Χριστιανισμού* έκανε την δεύτερη έκδοσή της το 1843. Σε αυτήν, ο Feuerbach εξέφρασε την δέσμευσή του στον υλισμό, νοούμενο ως τη θέση της προτεραιότητας της ύλης έναντι της σκέψης: «Δεν γεννώ το αντικείμενο από τη σκέψη αλλά τη σκέψη από το αντικείμενο. Και δέχομαι μόνο αυτό ως αντικείμενο το οποίο έχει ύπαρξη πέραν του εγκεφάλου. Είμαι ιδεαλιστής μόνο στο πεδίο της πρακτικής φιλοσοφίας». Ο Υλισμός του όμως δεν είναι «κοινός»: «όπως ο άνθρωπος ανήκει στην ουσία της φύσης —σε αντίθεση προς τον κοινό υλισμό— έτσι η Φύση ανήκει στην ουσία του ανθρώπου —σε αντίθεση προς τον υποκειμενικό ιδεαλισμό» (Feuerbach 1843: 222 σημείωση). Ίσως είναι αυτό που έχει ο Marx κατά νου όταν ισχυρίζεται στην *Αγία Οικογένεια* ότι ο Feuerbach, άπαξ και δια παντός, υπερέβη «την παλαιά αντίθεση μεταξύ ιδεαλισμού και υλισμού» (Marx 1845: 94).

Στην κριτική της θρησκείας, ο Feuerbach θεώρησε ότι η θρησκεία είναι «η σχέση του ανθρώπου προς τον ίδιο»; προς «την ίδια του τη φύση». Αλλά, επεσήμανε, στη θρησκεία αυτή η σχέση θεάται ως σχέση προς ένα άλλο ον —το θεϊκό ον. Ο άνθρωπος σχετίζεται προς την ουσιώδη ύπαρξή του όπως προς ένα άλλο ον. Το θεϊκό ον είναι μια αντικειμενικοποιημένη αφαίρεση όπου οι ιδιότητες του ανθρώπινου είδους αφαιρούνται από τα όρια των συγκεκριμένων ανθρώπων και αντικειμενικοποιούνται, δηλ. αποδίδονται σε ένα άλλο ον. «Όλες οι ιδιότητες του Θεϊκού Όντος είναι, επομένως, ιδιότητες του ανθρώπινου όντος» (Feuerbach 1843: 12). «Τώρα ο Θεός είναι η ουσία του ανθρώπου, θεωρούμενος από αυτόν ως η υπέρτατη αλήθεια» (Feuerbach 1843: 16).

Πώς συμβαίνει αυτό; Ο Feuerbach επισημαίνει μια διαδικασία αντιστροφής. Ο άνθρωπος αντικειμενικοποιεί το είδος-ον του στο Θεό και καθιστά τον ίδιο (τον άνθρωπο) το αντικείμενο αυτού του αντικειμενικοποιημένου όντος —το αντικείμενο (ο Θεός) μετατρέπεται σε υποκείμενο (σε ένα πρόσωπο). Ο άνθρωπος, λέει ο Feuerbach, σκέφτεται τον εαυτό του ως αντικείμενο, αλλά ως ένα αντικείμενο ενός (άλλου) αντικειμένου, ως αντικείμενο ενός άλλου όντος. «Επομένως, ο άνθρωπος γίνεται ένα αντικείμενο του Θεού». Αυτή η αντιστροφή —η αποκοπή του ανθρώπου από τον εαυτό του— είναι η ουσία της θρησκείας. Η θρησκεία, λέει ο Feuerbach, «αποξενώνει την ίδια μας τη φύση από εμάς» (Feuerbach 1843: 161).

Η κριτική της θρησκείας από τον Feuerbach παρέχει στον Marx την μεθοδολογική μήτρα για την ανάπτυξη του υλισμού του. Με την κριτική του, λέει ο Marx, ο Feuerbach, εξανάγκασε την θεολογία να υποχωρήσει «από ψευδο-επιστήμη σε

άξεστη, αποκρουστική πίστη» (Marx 1845: 127). Το επίτευγμα του Feuerbach, επομένως, είναι η αποκάλυψη του ψευδο-επιστημονικού χαρακτήρα της θεολογίας μέσω της ανάδειξης του μηχανισμού παραγωγής ψευδο-εξηγήσεων: της διαδικασίας αντιστροφής. Σε τελική ανάλυση, οι εξηγήσεις είναι ψευδο-επιστημονικές ακριβώς επειδή αποκρύπτουν τις πραγματικές σχέσεις αιτίας-αποτελέσματος.

Στα αδημοσίευτα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, που συντάχθηκαν στο Παρίσι την ίδια περίπου περίοδο με την *Αγία Οικογένεια*, ο Marx καθιστά σαφές ότι ο Feuerbach είναι «ο αληθινός κατακτητής της παλαιάς φιλοσοφίας» ακριβώς επειδή έκανε «γνήσιες ανακαλύψεις» στην διαλεκτική, δηλαδή, στην μέθοδο. Ανάμεσα στα επιτεύγματα του Feuerbach ο Marx επισημαίνει την καθιέρωση του «αληθούς υλισμού και της πραγματικής επιστήμης, κάνοντας την κοινωνική σχέση του 'ανθρώπου προς τον άνθρωπο' τη βασική αρχή της θεωρίας» (Marx 1844: 328).

Ο Marx μπορεί στην συνέχεια να επέκρινε τον υλισμό του Feuerbach, αλλά δεν άλλαξε γνώμη για την επιστήμη. Η πραγματική επιστήμη, σε αντίθεση με την ψευδο-επιστήμη, ανακαλύπτει πραγματικές σχέσεις και παρέχει ορθές αιτιακές εξηγήσεις. Πράγματι, αν και δεν μπορώ να επιχειρηματολογήσω επί αυτού στο ανά χείρας κείμενο, ο Marx, τόσο στα αδημοσίευτα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα* όσο και στο δημοσιευμένο *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο* (Marx 1849), ενστερνίζεται και επεκτείνει την μέθοδο του Feuerbach συγκροτώντας αυτό που θα αποκαλούσα «μέθοδο της άρσης της αναστροφής» ή «μέθοδο της αποκατάστασης της φοράς της αιτιακής εξήγησης». Η κριτική του στην ιδεολογία ως, σε τελική ανάλυση, ψευδο-επιστήμη είναι ακριβώς ότι η ιδεολογία αντιστρέφει (και συσκοτίζει) την σχέση μεταξύ αιτίας και αποτελέσματος, καθιστά, δηλαδή, την αιτία αποτέλεσμα και το αποτέλεσμα αιτία. Κάνει το αποτέλεσμα να υπάρχει ανεξάρτητα από την αιτία και να κυριαρχεί επάνω της. Για παράδειγμα, για τον Marx, η ατομική ιδιοκτησία είναι το αποτέλεσμα της εργασίας και όχι η αιτία της. Η αλλοτριωμένη εργασία είναι η αιτία της ατομικής ιδιοκτησίας. Η αλλοτριωμένη εργασία προκαλεί την ύπαρξη αυτών που ιδιοποιούνται το αντικειμενοποιημένο προϊόν της εργασίας, δηλαδή, των καπιταλιστών. Όπως το έθεσε ο Marx, «Η ατομική ιδιοκτησία είναι επομένως το προϊόν, το αποτέλεσμα, το αναγκαίο επακόλουθο της αλλοτριωμένης εργασίας, της εξωγενούς σχέσης του εργάτη με τη φύση και τον εαυτό του» (Marx 1844: 279).

Το επιστημολογικό πρόταγμα του Μαρξικού υλισμού, κατά συνέπεια, είναι η εδραίωση της ορθής επιστημονικής μεθόδου, δηλαδή, της άρσης της αναστροφής μέσω της αποκατάστασης της φοράς της αιτιακής εξήγησης. Στην κριτική του στην πολιτική οικονομία, ο Marx επισημαίνει ότι η πολιτική οικονομία ξεκινά από την ατομική ιδιοκτησία και εξηγεί την αλλοτριωμένη εργασία επ' αυτής της βάσης. Ο Marx αντιστρέφει την φορά της εξήγησης: «Αλλά η ανάλυση αυτής της έννοιας δείχνει ότι αν και η ατομική ιδιοκτησία φαίνεται να αποτελεί το λόγο, την αιτία της αλλοτριωμένης εργασίας, είναι μάλλον η συνέπειά της, ακριβώς όπως οι θεοί είναι αρχικά όχι η αιτία αλλά το αποτέλεσμα της ανθρώπινης διανοητικής σύγχυσης» (Marx 1844: 279-80). Η μέθοδος αυτή διαπερνά το έργο του Marx από την *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο* στο *Κεφάλαιο*.

4. Η ανθρώπινη δραστηριότητα ως αντικειμενική δραστηριότητα

Στο σχέδιο του Marx που ονομάστηκε *Θέσεις για τον Feuerbach* και γράφτηκε κατά πάσα πιθανότητα τον Απρίλιο του 1845, ο Marx επιχειρεί να διαχωρίσει τον υπό διαμόρφωση υλισμό του από τον προγενέστερο υλισμό (συμπεριλαμβανομένου και του Feuerbach). Δύο σημεία ξεχωρίζουν όσο αφορά το βασικό επιχείρημά μου.

Το πρώτο είναι ότι ο Marx συλλαμβάνει τον υπό διαμόρφωση υλισμό του σε αντίθεση με τον προγενέστερο υλισμό όσο αφορά τον ρόλο του πράττοντος υποκειμένου. Η πραγματικότητα, αυτό που αντίκειται (*Gegenstand*), γίνεται αντιληπτό από τον προγενέστερο υλισμό ως πράγμα και όχι ως «αισθητή ανθρώπινη δραστηριότητα». Ο ιδεαλισμός παρουσιάστηκε ως η εναλλακτική που αποκαθιστά το υποκείμενο, παρέχοντάς του ενεργό ρόλο στην διαμόρφωση του κόσμου αλλά μόνο αφηρημένα και όχι ως «αισθητή ανθρώπινη δραστηριότητα». Η αποκατάσταση της αισθητής, δηλαδή, εμπειρικής, ανθρώπινης δραστηριότητας ως «αντικειμενικής δραστηριότητας» είναι συγκροτητική του Μαρξικού υλισμού. Η δραστηριότητα αυτή είναι αντικειμενική αν οδηγεί στην αντικειμενική αλήθεια.

Αλλά η αντικειμενική αλήθεια της «ανθρώπινης σκέψης» δεν είναι ζήτημα θεωρητικό αλλά πρακτικό, λέει ο Marx στην δεύτερη θέση. Αυτό δεν σημαίνει ότι η πράξη είναι το κριτήριο για την αλήθεια. Ο Marx προσεγγίζει το θέμα της σχέσης αλήθειας και πράξης πολύ προσεκτικά: «Ο άνθρωπος πρέπει να αποδεικνύει την αλήθεια, δηλαδή την πραγματικότητα και τη δύναμη, την ενδοκοσμικότητα (*Diesseitigkeit*) της σκέψης του στην πράξη. Η διαμάχη για την πραγματικότητα ή τη μη-πραγματικότητα της σκέψης σε απομόνωση από την πρακτική είναι ένα καθαρά σχολαστικό ζήτημα» (Marx 1845α: 4). Αν δεχτούμε, όπως είναι λογικό, ότι ο Marx δεν θεωρεί την απόδειξη με την αυστηρή έννοια της λογικής παραγωγής αλλά, σύμφωνα με τη Μπεϊκονιανή μέθοδο που προάγει στην *Αγία Οικογένεια*, ως επικύρωση μέσω της εμπειρίας, τότε αυτό που προτείνει ο Marx είναι πρώτον ότι η αλήθεια μιας θεώρησης του κόσμου δεν είναι θέμα a priori απόδειξης και δεύτερον ότι η αλήθεια εδραιώνεται μέσω της εμπειρικής επικύρωσης των θεωρήσεών μας. Η «πραγματικότητα και η δύναμη, η ενδοκοσμικότητα (*Diesseitigkeit*) της σκέψης», το ότι δηλαδή η σκέψη έρχεται σε επαφή με τον ενεργειακό κόσμο (κυριολεκτικά: την εδωθεν πλευρά του κόσμου) και άρα καταγράφει και αλλάζει την πραγματικότητα, δεν αποτιμώνται σε απομόνωση από την επιστημονική πρακτική. Κατά συνέπεια ο υλισμός του Marx αντιλαμβάνεται την «ίδια την ανθρώπινη δραστηριότητα ως αντικειμενική (*gegenständliche*) δραστηριότητα», δηλαδή, ως δραστηριότητα, η οποία παράγει την αντικειμενικότητα.

Το δεύτερο σημείο που θέλω να ξεχωρίσω αφορά την τέταρτη θέση για τον Feuerbach, την οποία παραθέτω στην ολότητά της:

Ο Feuerbach ξεκινά από το δεδομένο της θρησκευτικής αυτο-αλλοτρίωσης, του αναδιπλασιασμού του κόσμου σε ένα θρησκευτικό και ένα εγκόσμιο. Η εργασία του έγκειται στο να αναγάγει το θρησκευτικό κόσμο στην εγκόσμιό του βάση. Το ότι, όμως, η εγκόσμια βάση διαχωρίζεται η ίδια από τον εαυτό της και παγιώνεται σε ένα ανεξάρτητο βασιλείο στα σύννεφα, μπορεί να

εξηγηθεί μόνον από τον αυτοτεμαχισμό και τις ίδιες αντιφάσεις αυτής της εγκόσμιας βάσης. Αυτή η ίδια [η εγκόσμια βάση] λοιπόν πρέπει πρώτα να γίνει κατανοητή στην αντίφασή της, και στη συνέχεια, με την απομάκρυνση αυτής της αντίφασης, να επαναστατικοποιηθεί στην πράξη. Εφόσον λοιπόν, για παράδειγμα, η γήινη οικογένεια αποκαλυφθεί ως το μυστικό της αγίας οικογένειας, θα πρέπει η πρώτη εν συνεχεία να καταστραφεί στη θεωρία και στην πράξη (Marx 1845α: 4).

Η εν λόγω θέση, σύμφωνα με την ανάγνωσή μου, επισημαίνει τον βασικό περιορισμό του υλισμού του Feuerbach και συγκεκριμένα ότι δεν ανέπτυξε επαρκώς την μέθοδο της άρσης της αναστροφής. Ο Marx επισημαίνει ότι αφού ορθώς ο Feuerbach ανήγαγε τον θρησκευτικό κόσμο στον εγκόσμιο, αφού δηλαδή ήρε την αντιστροφή με το να αναδείξει ότι η αιτία του θεϊκού όντος είναι το ανθρώπινο ον και όχι αντιστρόφως, σταμάτησε εκεί. Δεν προχώρησε στο να εξηγήσει το πώς ο ένας και μοναδικός κόσμος διαχωρίζεται σε δύο, έναν εγκόσμιο και έναν θεϊκό. Με άλλα λόγια, ο Feuerbach δεν έκανε ποτέ το περαιτέρω βήμα να ανακαλύψει και να αναλύσει τα πραγματικά αίτια του διπλασιασμού αναλύοντας τον τρόπο με τον οποίο ο διπλασιασμός αυτός παράγεται από τις εσωτερικές αντιφάσεις, δηλ. την εσωτερική δομή, της εγκόσμιας βάσης.

Με βάση, λοιπόν, τα όσα έχω προαναφέρει, η κριτική του Marx στον προγενέστερο υλισμό είναι ακριβώς ότι δεν ολοκλήρωσε την μεθοδολογική στροφή προς την επιστήμη. Δεν αρκεί να αποκαλύψεις τις πραγματικές αιτίες των φαινομένων. Πρέπει επιπροσθέτως να δείξεις πώς αυτές οι αιτίες επιφέρουν τα αποτελέσματά τους. Πρέπει δηλαδή, μετά την αποκατάσταση της φοράς της αιτιακής εξήγησης να ανακαλυφθεί η πραγματική αιτιακή εξήγηση.

Σε αυτό ακριβώς συνίσταται, κατά τη γνώμη μου, η εμπειρική, ανθρώπινη δραστηριότητα που, κατά τον Marx, αμέλησε ο Feuerbach. Είναι δε μια «αντικειμενική δραστηριότητα», αν και εκπορευόμενη από το υποκείμενο και τις θεωρήσεις του. Είδαμε ήδη ότι η αντικειμενικότητά της οφείλει να 'αποδειχθεί' στην πράξη. Πώς; Μέσω της επικύρωσης των επιστημονικών θεωρήσεων, δηλαδή, μέσω της παραγωγής επαρκών και εμπειρικά επιτυχών επιστημονικών εξηγήσεων. Μόνο έτσι επιβεβαιώνεται η πραγματικότητα και η δύναμη, η επαφή με την edóthen πλευρά του κόσμου (*Diesseitigkeit*) της σκέψης. Και αυτό ακριβώς είναι αυτό που κάνει ο Marx επιχειρώντας μια επιστημονική εξήγηση του καπιταλισμού τόσο στο σημαντικό πρώιμο έργο *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο* (Marx 1849) όσο και στο ίδιο το *Κεφάλαιο* (Marx 1867). Αυτό που αλλάζει, μεθοδολογικά αλλά και οντολογικά, στο ύστερο έργο του Marx δεν είναι η μέθοδος αλλά η στάση του Marx απέναντι στην αφαίρεση και τα αφηρημένα αντικείμενα. Ήδη στον πρόλογο του *Κεφαλαίου* ο Marx ανακοινώνει την στροφή του: «Στην ανάλυση των οικονομικών μορφών (...) ούτε τα μικροσκόπια ούτε τα χημικά αντιδραστήρια είναι χρήσιμα. Η δύναμη της αφαίρεσης πρέπει να αντικαταστήσει και τα δύο» (Marx 1867: 8). Αυτή η στροφή όμως αποτελεί αντικείμενο μιας άλλης εργασίας.¹⁰

10 Για μια εξαιρετικά γόνιμη προσέγγιση στο θέμα της μεθόδου στο *Κεφάλαιο*, δείτε το Callinicos 2014.

5. Ο υλισμός ως νατουραλισμός

Ο Marx ασπάστηκε τον νατουραλισμό αλλά είχε μια ευρύτερη έννοια του 'φυσικού' που υπερβαίνει τα όρια της αυστηρής φυσικής (δηλαδή με όρους Φυσικής επιστήμης) περιγραφής του κόσμου. Δεν υπήρξε επομένως φυσικαλιστής. Το φυσικό₂ (natural) γεγονός υπερβαίνει το φυσικό₁ (physical) γεγονός. Στην *Αγία Οικογένεια*, μέμφεται τον Proudhon γιατί κατανοεί τη φράση 'un fait physique' ως «ένα γεγονός της φυσικής» και κατά συνέπεια «καταφέρνει να θέσει στη φυσική την κατοχή όλων των γεγονότων που δύνανται να βρεθούν στη φύση». Το λάθος του Proudhon κατά τον Marx είναι ότι αν από τη μια πλευρά εξυψώνει την φυσική, από την άλλη πλευρά την αποκαθλώνει στερώντας της το νου, αφού διαχωρίζει τα γεγονότα της φυσικής από τα γεγονότα του νου (Marx 1845: 30-31). Αν είναι λάθος να διαχωριστεί το νοητικό από το φυσικό₂ (natural) είναι εξίσου λάθος να ταυτιστεί το φυσικό₂ (natural) με το φυσικό₁ (physical). Για να μην στερηθεί ο υλισμός το νοητικό θα πρέπει η βάση της εξήγησης να είναι τα φυσικά₂ (natural) γεγονότα.

Αλλά το ποια είναι τα φυσικά γεγονότα, είναι κάτι που αναδεικνύεται από την επιστημονική εικόνα του κόσμου. Ο νατουραλισμός αρνείται το υπερφυσικό. Ο νατουραλισμός είναι αντι-ιδεαλισμός. Ο νατουραλισμός είναι αντι-δουισμός. Ο νατουραλισμός αρνείται την a priori γνώση και προκρίνει την επιστημονική μέθοδο ως παρέχουσα γνώση της πραγματικότητας. Αλλά ο νατουραλισμός δεν είναι κατ' ανάγκη φυσικαλισμός. Για τον Marx, η φύση συμπεριλαμβάνει τόσο αυτό που υπάρχει ανεξάρτητα από τον ανθρώπινο νου όσο και την φύση του ανθρώπου (Marx 1845: 141). Η υλική βάση της νοητικότητας/κοινωνικότητας/ηθικότητας βρίσκεται τόσο στην φύση εν γένει όσο και στην ανθρώπινη φύση. Και αυτό ακριβώς κάνει τον Marx να εγγράφεται στην Γαλλική υλιστική παράδοση του 18^{ου} αιώνα. Ο Marx δεν μέμφεται τον «μηχανικό» υλισμό. Αντιθέτως τον επαινεί ακριβώς γιατί «μετασηματίζεται στην φυσική επιστήμη την ίδια» (Marx 1845: 130).

Σε ένα χωρίο της «μαζικού τύπου» ιστορίας του Γαλλικού υλισμού, ο Marx παραθέτει ανώνυμα ένα απόσπασμα από έναν Γάλλο συγγραφέα για τον Pierre Bayle. Πρόκειται για τον Charles Renouvier, ο οποίος είπε για τον Bayle ότι υπήρξε «ο τελευταίος μεταφυσικός με την έννοια του δεκάτου εβδόμου αιώνα και ο πρώτος φιλόσοφος με την έννοια του δεκάτου ογδόου αιώνα» (Marx 1845: 127). Θα μπορούσαμε να παραφράσουμε το παραπάνω ως ακολούθως: ο Marx είναι ο τελευταίος υλιστής με την έννοια του δεκάτου ογδόου αιώνα και ο πρώτος νατουραλιστής φιλόσοφος με την έννοια του δεκάτου ενάτου αιώνα.¹¹

11 Δεν αποτελεί στόχο αυτής της εργασίας η ανάλυση του υλισμού στο έργο του Engels *Ludwig Feuerbach και το τέλος της κλασσικής Γερμανικής φιλοσοφίας (1886)*. Να σημειωθεί επίσης ότι δεν ασπάζομαι τη θέση ότι ο Marx είχε (θεωρούσε;) τον διαλεκτικό υλισμό ως φιλοσοφία της φύσης. Σύμφωνα με όσα είπα, ο Marx είχε μια ευρέως ρεαλιστική φιλοσοφία της επιστήμης η οποία όμως δεν συνιστά φιλοσοφία της φύσης.

Βιβλιογραφία

Bloch O-R. 1977. «Marx, Renouvier, et l'histoire du Materialisme», La Pensée. 191: 3-42.

Callinicos A. 2014. *Deciphering Capital: Marx's Capital and its Destiny*. London: Bookmarks.

Carver T. & Blank D. 2014a. *Marx and Engels's 'German ideology' Manuscripts. Presentation and Analysis of the 'Feuerbach chapter'*. New York: Palgrave MacMillan.

Carver T. & Blank D. 2014b. *A Political History of the Editions of Marx and Engels's 'German Ideology Manuscripts'*. New York: Palgrave MacMillan

Engels F. 1886. *Ludwig Feuerbach and the End of Classical German*

Philosophy. Στο Karl Marx & Frederick Engels Collected Works, τόμος 26 (1990).

Feuerbach, L. 1843. *The Essence of Christianity*. 2nd Edition. Dover.

Holbach, Baron de 1770/2001. *The System of Nature or Laws of the Moral and Physical World*. Kitchener: Batoche Books.

Marx, K. 1844 *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*. Στο Karl Marx & Frederick Engels Collected Works, τόμος 3 (1975).

Marx, K. & Engels, F. 1845. *The Holy Family, or Critique of Critical Criticism*.

Against Bruno Bauer and Company. Στο Karl Marx & Frederick Engels Collected Works, τόμος 4 (1975).

Marx, K. 1845a. *Theses on Feuerbach [Original version]*. Στο Karl Marx & Frederick Engels Collected Works, τόμος 5 (1975).

Marx, K. & Engels, F. 1845b. *The German Ideology*. Στο Karl Marx & Frederick Engels Collected Works, τόμος 5 (1975).

Marx, K. 1849. *Wage Labour and Capital*. Στο Karl Marx & Frederick Engels Collected Works, τόμος 9 (1977).

Marx, K. 1859. *A Contribution to the Critique of Political Economy. Part One*. Στο Karl Marx & Frederick Engels Collected Works, τόμος 29 (1989).

Marx, K. 1867. *Capital. Critique of Political Economy. Volume 1*. Στο Karl Marx & Frederick Engels Collected Works, τόμος 35 (1996).

McLellan, D. 1969. *The Young Hegelians and Karl Marx*. London: MacMillan

Suchting, W. A. 1986. *Marx and Philosophy: Three Studies*. Palgrave Macmillan UK.

Wolfe, C. 2016. *Materialism: A Historico-Philosophical Introduction*. Springer

Wood, A. W. 1981. *Karl Marx*. London: Routledge.

